

بازخوانی تحلیل رابطه تناسبات و کاربری سراهای بازار اصفهان

مهدی پیرحیاتی*، کورش مومنی**

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۵/۳

چکیده

معماری بناهای کهن ایران همواره از تناسبات بهره جسته اند. اما در معماری معاصر به تناسبات و روابط اعداد توجهی نمی شود و بهره گیری از تناسبات به عنوان اصلی باز تولید شدنی برای دستیابی به زیبایی کمتر مطرح می شود. سرا یکی از عضوهای اصلی بازار از گذشته تاکنون بوده که دارای تناسباتی متناسب با کاربری آن است. سراها معمولاً دارای سه فضای اصلی حیاط، حجره و ورودی می باشند. به طور کلی می توان گفت سراهای بازارهای قدیمی با قرارگیری واحدهای تجاری یا همان حجره ها گرداگرد حیاط شکل گرفته اند. فضاهای سراها با توجه به نوع کاربری آن دارای تناسبات متفاوتی می باشند. بازار تاریخی اصفهان دارای سراهای متعدد و شاخصی بوده که هنوز به فعالیت خود ادامه می دهند. هدف پژوهش حاضر مطالعه و بررسی تناسبات فضاهای اصلی سراها بازار اصفهان است تا کشف نماید که معمار یا بانی بنا چه هماهنگی یا سطوح معناداری را در مراتب رابطه مابین تناسبات و کاربری فضاها رعایت نموده است؟ روش تحقیق در این پژوهش تفسیری-تاریخی بوده و با انتخاب ده سرای بازار تاریخی اصفهان؛ اندازه های سه فضای اصلی حیاط، حجره و ورودی با بررسی اسناد و مدارک کتابخانه ای و مطالعات میدانی از طریق حضور مستقیم در بنا و پیمایش ابعاد فضاها بر مبنای تناسبات طلایی و زرین ایرانی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته اند. سراهای بازار اصفهان از آن جهت مورد توجه قرار گرفت که معماری ایرانی اسلامی در دوره صفویه و حتی اوایل قاجار به اوج شکوفایی خود می رسد و اصفهان پایتخت این جلوه گری هاست و توجه به تناسبات از اهمیت و ارزش انکارناپذیری برخوردار بوده است. نتایج نشان می دهد، ابعاد حیاط و ورودی فضاهای سرا از تناسبات $\sqrt{2}$ و $1/118$ پیروی می کنند و کاربری نقش پرننگی در تعیین تناسبات و ابعاد فضاهای سراها به خصوص حجره های تجار و حیاط اصلی داشته است.

واژگان کلیدی

بازار اصفهان، سرا، تناسبات، کاربری، حیاط.

* استادیار گروه مرمت ابنیه تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران. (نویسنده مسئول) boomavard@gmail.com
 ** دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران. k_momeni@jsu.ac.ir

مقدمه

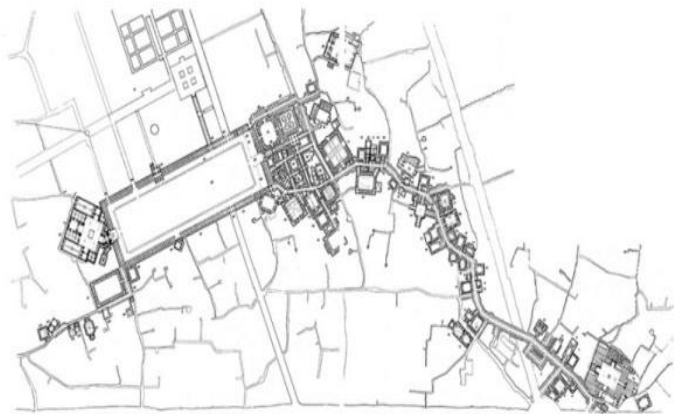
تناسبات مجموعه‌ای از یکسری نسبت‌هاست. نسبت و مقایسه‌ی دو کیفیت یا کمیت نظیر اندازه و مقدار است. تناسبات به دلیل دربرگیرندگی نسبت‌های گوناگون، از پیچیدگی بیشتری برخوردار است. تناسبات در معماری نسبت‌های مقایسه‌ای کمیت‌ها و کیفیت‌های مختلف ناهمسانی را شامل می‌شود و از این رو، درک آن پیچیده‌تر است، حال آنکه تناسبات متکی بر علم هندسه و ریاضی در جای خود و در شکل تخصصی خود ارزش انکارناپذیری در مبادی درک هنر دارد و از ملاحظات اساسی تلقی می‌شود. اگر تناسبات را به لحاظ وسعت بکارگیری آن تقسیم‌بندی شود، می‌توان آن را به تناسبات جهانی و تناسبات خاص هر کشور تقسیم بندی کرد. «تئوری مربوط به تناسبات در مقیاس جهانی شامل: تناسبات طلایی، شیوه‌های ستون‌سازی، تئوری‌های رنسانس، مدولار لکوربوزیه، تناسبات انسانی، کن و شاگو و پیمون ایرانی است» (انصاری و همکاران، ۱۳۹۰: ۴۸). آنچه از تناسبات مد نظر این پژوهش است سیستم‌های تنظیم تناسبات در معماری ایرانی است که شامل تناسبات زرین و طلایی می‌شود.

بازارها از مولفه‌های اساسی اقتصاد یک جامعه و ویژگی‌های قابل توجهی در بافت شهری شهرها محسوب می‌شوند که بر پایه تبادل کالا و رفع نیازهای مردم پدید آمده‌اند در طول قرن‌ها، مردم در سراسر جهان گرد هم آمده‌اند تا در مراکز تجاری و پرجمعیت خود به تجارت، خرید و فروش کالا پردازند (Najjari & et al, 2024). بازار در بعد اجتماعی، منطقه‌ای است که از شبکه‌های عاملی تشکیل شده است که به هم پیوند خورده‌اند (Fatemi & Fatemi, 2020). در بعد فیزیکی، در نظر گرفتن بازار به عنوان نام مکان، ظرفی برای فعالیت‌های تجاری است که در آن کالا بین فروشنده و خریدار مبادله می‌شود. (Normohammadzad & Makki, 2018) در ایران کلمه بازار به ازار اطلاق می‌شود که یک کلمه فارسی باستانی است و به معنای محل تجمع و گرد هم آمدن است و در تعاریف بعدی به معنای بازار یا مجموعه مغازه‌هایی است که در آن کالاها و خدمات متفرقه در معرض دید عموم قرار می‌گیرد (KHASTOU, 2020). مجموعه بازار در ایران از دوران ساسانیان در شهرهایی که رونق بازرگانی داشتند شکل گرفت. هسته ابتدایی بیشتر بازارها در حوالی دروازه مهم شهر تشکیل شده و در امتداد مسیرهای اصلی گسترش و ادامه می‌یافت. (Goudarzi & et al, 2020) شکل‌گیری بازار و نحوه توسعه و ساماندهی فضاها، به کارکرد و رشد اقتصادی آن بستگی داشته است (سجاد زاده، ۱۳۹۴: ۱۸۵). بازار به مثابه عنصر و جزو اصلی شهر ایرانی - اسلامی، هم شاخص شهر در دوره‌های تاریخی و هم مشخصه و قلب و هسته اقتصادی شهر ایرانی - اسلامی بوده است (اهلرز، ۱۳۷۳: ۳۰). بازار ایرانی مجموعه‌ای به هم پیوسته از بناهای جامع، گذرها، کاروانسراها، میدان‌ها، بناهای مذهبی، حمام‌ها و سایر بناهای عمومی است. (Bonine, 1998: 21) (جدول ۱).

جدول ۱- تقسیم‌بندی عناصر بازار بر اساس عملکرد آن‌ها

ارتباطی	فرهنگی، اجتماعی، خدماتی، مذهبی		اقتصادی		عملکردها
	اجتماعی، خدماتی	مذهبی	تولیدی	تجاری	
	حمام	مسجد و مسجد جامع	انبار	دکان و حجره	
میدان و میدانچه	زورخانه	حسینیه	خان بار	تیمچه	
گذر اصلی و فرعی	سقاخانه	تکیه	سرا یا کاروانسرا	گروه	عناصر
در و دروازه	چایخانه و قهوه‌خانه	مدارس و حوزه علمیه	باراندازها	قیصریه	کالبدی بازار
	غذاخوری	امامزاده	بارگیر	دالان	راسته
	سلمانی			چهارسوق	

سرا یکی از عضوهای اصلی بازار در گذشته تاکنون بوده است. سرا به بنایی گفته می‌شود که حیاط در میانه دارد و دورتادور حیاط را حجره‌هایی در یک یا دوطبقه فراگرفته‌اند. به طور کلی می‌توان گفت سرا، با مطرح‌ترین واحد تشکیل دهنده خود یعنی حیاط شکل گرفته و در اطراف حیاط واحدهای تجاری شروع به شکل‌گیری و فعالیت کرده‌اند. این واحدها از کوچک‌ترین خود، یعنی حجره گرفته تا حیاط‌های کوچکی که معرفی شدند همه رو به مرکز مجموعه یعنی حیاط دارند (معماریان، ۱۳۹۴: ۹۸). ارتباط فضاها یا به صورت کامل مستقیم است؛ مثل حجره‌های داخل حیاط و یا غیرمستقیم، مثل حجره‌های دالان‌ها و حیاط‌های کوچک که توسط دالان‌ها به حیاط کشیده شده‌اند (فرخ یار، ۱۳۸۶: ۲۸۴). در هر صورت ترکیب بندی کل فضا به وحدت و یکپارچگی و از همه مهم‌تر ارتباط در مرکز سرا یعنی حیاط می‌انجامد. (پیرنیا، ۱۳۶۰: ۲۱۴).

تصویر ۱- پلان بازار قیصریه اصفهان (برهن، ۱۹۶۹)

بازار اصفهان را می‌توان گفت یکی از قدیمی‌ترین و بزرگ‌ترین بازارهای ایران است. امتداد بازار بزرگ اصفهان به مسجد جامع و سپس به بازار عربان منتهی می‌شود. این بازار را به مناسبت مجاورت با گنبد نظام‌الملک و مسجد جامع، بازار نظامیه یا نظام‌الملکی نیز گفته‌اند و تا نیم‌قرن پیش رشته‌های طولانی و متعددی این بازار را به بازارهای دروازه طوقچی و بازار غاز و میدان وصل می‌کرده است. تعداد سراها، تیمچه و کاروانسراهای بازار اصفهان در سال ۱۳۵۰ شمسی که کتاب آثار ملی اصفهان نگاشته شد به تعداد ۱۴۴ باب بوده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۳۹۰).

از میان ادوار تاریخی ایران، صفویان به تناسبات توجه خاصی داشتند و همواره در طرح‌های معماری این دوره بکارگیری اصول هندسی خاص و تناسبات ویژه را قابل نظاره بوده است. به نقل از سجادی نائینی «پاشاهان صفوی همچون پادشاهان قبل از خود به شهر اصفهان نگاهی ویژه داشتند. در مدت سلطنت شاه‌اسماعیل اگر چه اصفهان پایتخت نبود، اما پیوسته مورد توجه حکام و امرای این سلسله بود»، (سجادی نائینی، ۱۳۸۷: ۸۴). «در معماری دوره سلجوقی و صفوی تناسبات به زیبایی هر چه تمام‌تر به کار گرفته شده است. حال آن‌که در دوره‌های بعد از آن توجه به تناسبات رفته رفته کاسته می‌شود. تناسبات در معماری دوره قاجار به صورت ضعیفی جلوه می‌کند. همچنین مبحث تناسبات به طور عام و خاصه در ادبیات هنر و معماری معاصر ما مضمون غریب دارد» (کریر، ۱۳۸۰: ۲).

با بررسی تناسبات سراها می‌توان با نقاط ضعف و قوت تناسبات معماری ایران آشنا شد و اگر نقطه‌ی قوتی دارد، درس بگیریم و بیاموزیم چگونه تناسبات فراموش شده را به معماری عصر خویش بازگردانیم و اگر نقطه‌ی ضعیفی بود، دریابیم که این ابعاد و تناسبات نامناسب است و از استفاده از آن خودداری شود و به علت فراموش شدن و عدم به کارگیری این تناسبات در عصر حاضر پی خواهیم برد و نسبت بهتری را جایگزین خواهیم کرد.

طبق بررسی‌های میدانی به عمل آمده توسط نگارندگان؛ از بین کل سراهای بازار اصفهان، تعداد ده نمونه سرا از سراهای باقی‌مانده قابل ارزیابی و بررسی هستند که دسترسی به آن‌ها ممکن است. هدف اصلی پژوهش فوق بررسی تناسبات بکار رفته در معماری حیاط به عنوان مهم‌ترین فضای سراها می‌باشد. در این راستا پرسش‌های پژوهش فوق عبارت‌اند از:

- چه میزان هماهنگی یا سطوح معناداری بین ابعاد فضاهای اصلی سراهای بازار اصفهان با کاربری آن‌ها وجود دارد؟ و
- تناسبات در ابعاد فضاهای اصلی سراهای بازار اصفهان چگونه به کار رفته است؟

پیشینه پژوهش

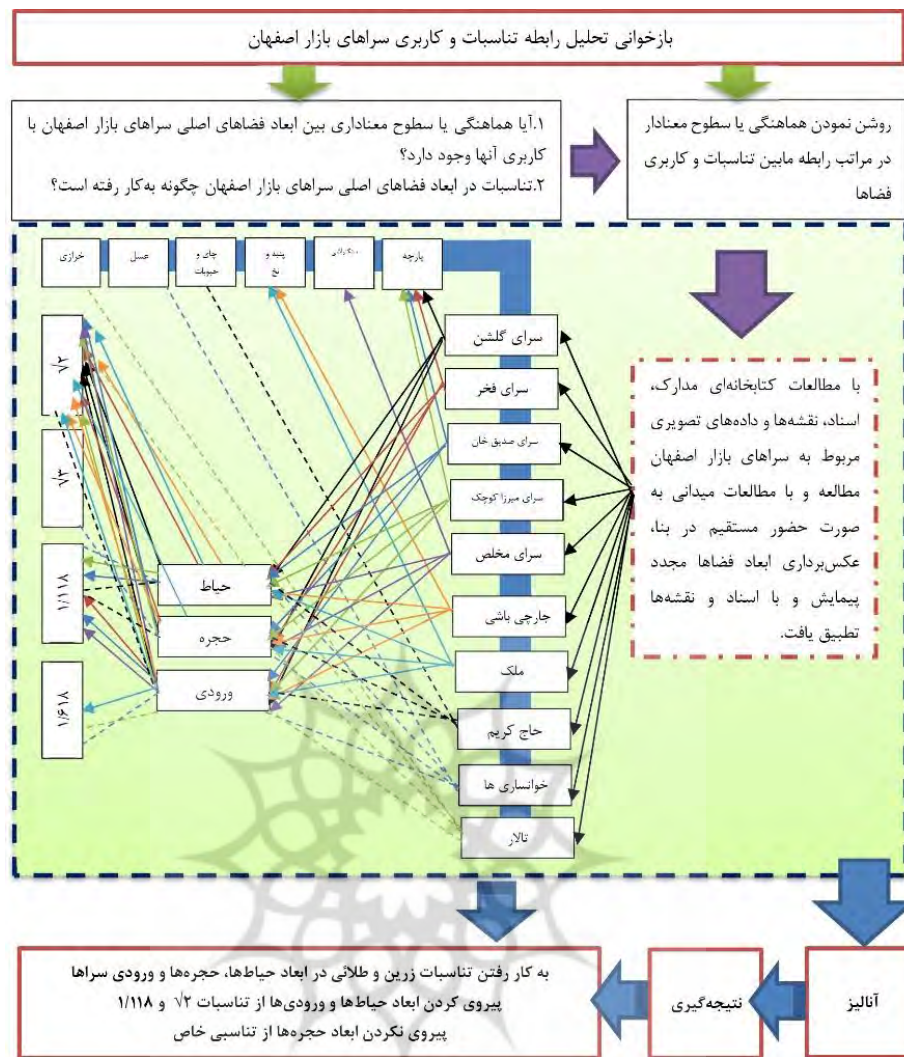
عمده مطالعات صورت گرفته در زمینه تناسبات در معماری ایران مربوط به خانه‌ها و مساجد است و کمتر پژوهشی در زمینه تناسبات فضاهای کالبدی بازار صورت گرفته است و تاکنون در مورد به کارگیری تناسبات در معماری سراهای بازار پژوهشی انجام نشده است. مقاله‌ی «تحقیقی پیرامون سیر تاریخی سیستم‌های تنظیم تناسبات در معماری با تاکید بر ملاحظات کاربردی و زیبایی‌شناسی» از جهت معرفی سیستم‌های تنظیم تناسبات و شیوه‌های به کارگیری و اهمیت این سیستم‌ها با این پژوهش همخوانی دارد. در این مقاله به معرفی انواع سیستم‌های تنظیم تناسبات جهانی شامل: تناسبات طلایی، شیوه‌های ستون‌سازی، تئوری‌های رنسانس، مدولار لکوریوزیه، تناسبات انسانی، کن و شاکو، پیمون ایرانی پرداخته می‌شود؛ حال آنکه سیستم‌های تنظیم تناسبات در ایران در دو دسته تناسبات زرین، گست افزود و پیمون ایرانی و تناسبات طلایی طبقه‌بندی می‌شود. در این مقاله به بررسی این نوع تناسبات پرداخته می‌شود. همچنین مقاله‌ی «بررسی دگرگونی تناسبات حاکم بر تیمچه‌های ایران در دوره‌ی قاجار» که به تحلیل تیمچه‌ها و تناسبات به کار رفته در آن‌ها می‌پردازد، از نظر شیوه‌ی نگرش به مبحث تناسبات با مقاله‌ی حاضر هم راستا است. سایر مقالات مرتبط با به کارگیری تناسبات در معماری ایران در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲- پیشینه پژوهش مطالعاتی

ردیف	نویسندگان	منبع	سال چاپ	عنوان	محتوای نهایی پژوهش
۱	عطاریان، کورش و همکاران	مطالعات تطبیقی هنر	۱۳۹۳	بررسی تناسبات حیاط مساجد دوره صفویه اصفهان	بررسی تغییرات و ویژگی‌های حاکم بر حیاط مساجد دوران صفویه در شهر اصفهان
۲	هاشمی زرج آباد، حسن و همکاران	پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران	۱۳۹۴	بازخوانی تحلیل اصول هندسی و تناسب هندسی در مدرسه شوکتیه با روش تحلیل هندسی پلان، نما، مقطع	تحلیل اصول هندسی و تناسب هندسی در مدرسه شوکتیه با روش تحلیل هندسی پلان، نما، مقطع
۳	ضیایی نیا، محمدحسن و همکاران	مرمت و معماری ایران	۱۳۹۴	تناسبات طلایی و سیستم تناسبات ایرانی - اسلامی	بررسی تناسبات طلایی و سیستم تناسبات ایرانی - اسلامی در مسجد جامع قائن
۴	نجفقلی پور کلانتری، نسیم و همکاران	مدیریت شهری	۱۳۹۵	بررسی هندسه و تناسبات طلایی در معماری ایران	بررسی هندسه و تناسبات طلایی در ۲۰ خانه تاریخی تبریز
۵	کرمی دربندی، وحید و همکاران	معماری و مرمت ایران	۱۴۰۰	بررسی و تحلیل تناسبات هندسی آثار قوام‌الدین شیرازی	بررسی و تحلیل تناسبات هندسی مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد گوهرشاد هرات از طریق نقشه کف آن‌ها
۶	فرشچی، حمیدرضا و همکاران	فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی	۱۴۰۰	بررسی نظام معماری و تناسبات حیاط مرکزی و جداره‌های آن در خانه‌های تاریخی کاشان	تحلیل نظام‌های معماری و تناسبات هندسی به‌عنوان اصول هندسی در نمونه‌های مورد مطالعه
۷	جوادی نوده، مهسا و همکاران	باغ نظر	۱۴۰۱	بررسی تناسبات طلایی و اصول هندسی برگرفته از طبیعت در اجزای کالبدی خانه‌های تاریخی	بررسی تناسبات طلایی و اصول هندسی برگرفته از طبیعت در اجزای کالبدی خانه‌های تاریخی اردبیل
۸	قاسمی سیچانی، مریم و همکاران	پژوهش‌های معماری اسلامی	۱۴۰۱	تحلیل تناسبات هندسی نما و حیاط در خانه‌های تاریخی اصفهان	تحلیل تناسبات هندسی نما و حیاط در ۱۵ خانه تاریخی اصفهان

روش تحقیق

در ابتدا چارچوب نظری تحقیق با مطالعه بر روی اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و بررسی متون مرتبط مشخص شده است. روش تحقیق به کار رفته توصیفی - تحلیلی و مورد کاوی است. ابتدا با مطالعات کتابخانه‌ای مدارک، اسناد، نقشه‌ها و داده‌های تصویری مربوط به سراهای بازار اصفهان مطالعه شد. سپس ابعاد مورد نیاز جهت تحلیل شامل طول، عرض از روی نقشه‌های موجود کتب گنجنامه و اسناد و مدارک میراث فرهنگی استان اصفهان به دست آمد. در ادامه با مطالعات میدانی به صورت حضور مستقیم در بنا، عکس‌برداری ابعاد فضاها مجدد پیمایش شد و با اسناد و نقشه‌ها تطبیق یافت. تعداد ده سرای شاخص بازار اصفهان که دارای کالبدی سالم بودند و حتی المقدور کاربری سرای آن‌ها در بازار اصفهان هنوز فعال بود؛ گزینش شدند که اطلاعات توصیفی آن‌ها در جدول ۳ آورده شده است. در مرحله بعد ویژگی تناسبات حاکم بر سراهای بازار صفوی بر مبنای تقسیمات اشاره شده، مورد مقایسه و آنالیز آماری قرار گرفته است و با تحلیل ابعاد طول، عرض حیاط سراهای انتخابی، تناسب طلایی (نسبت یک به ۱/۶۱۸)، تناسبات زرین ایرانی ($\sqrt{2}=1/41$ و $\sqrt{3}=1/73$) بررسی گردید.

تصویر ۲- مدل روند تحقیق

جدول ۳- اطلاعات سراهای مورد مطالعه بازار اصفهان

سراها		بازار	
نام بازار	معرفی بازار	نام سرا	دوره ساخت
گلشن یا چارچی	از چهارسوی قلندرها تا دروازه اشرف	سرای چارچی باشی	صفوی
		سرای گلشن	قاجار
		سرای فخر	صفوی
دروازه اشرف	از دروازه اشرف تا چهارسوی شاه	سرای محمد صادق خان	قاجار
		سرای مخلص	صفوی
		سرای ملک	قاجار
دوره ساخت	قبل از سلاطین صفویه	سرای حاج کریم	قاجار
		سرای خوانساری‌ها	صفوی
		سرای میرزا کوچک	صفوی
در تالار	از پای درخت سوخته تا در باغ قلندرها	سرای تالار	صفویه
		سرای خرازی	صفویه

مبانی نظری پژوهش

تناسب مفهومی است که به اهمیت روابط بین اجزای اشکال هندسی بر حسب نسبت ریاضی اشاره دارد و تکیه بر اصول ریاضی در هنر و معماری را به ذهن انسان می‌دهد (Mani Adhikari, 2023). روشی برای درک بهتر روابط بین فضاهای مجموعه‌های تاریخی نظیر بازار به روشی ساده‌تر. بنابراین تناسب از اصول اولیه در طراحی معماری است. تناسب یک مقدار عددی است که بیانگر نحوه قرارگیری عناصر طراحی در چارچوب کلی آن است (Zeina, 2022).

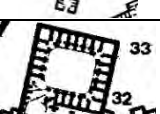
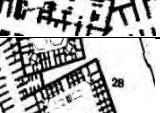
تناسبات طلایی: تناسبات طلایی نسبتی است که نویسندگان عصر رنسانس آن را تناسبات ایزدی و در قرن نوزدهم آن را تقسیم طلایی نامیدند (بختیاری، ۱۳۶۴: ۱۳۱). قانون تناسبات طلایی را قرن سوم قبل از میلاد، اقلیدس مجدداً مطرح کرد. پس از مدتی یونانی‌ها به نقش غالبی که تناسب طلایی در تناسبات بدن انسان بازی می‌کرد پی بردند، با اعتقاد به اینکه هم انسان و هم پرستشگاه‌هایشان نیز منعکس ساختند (Pourjafar & et al, 2014). در زمان رنسانس نیز معماران از این قانون بهره گرفتند. همچنین لوکوربوزیه، سیستم مدولار خود را بر مبنای تناسبات طلایی تنظیم نمود و کاربرد آن تا به امروز در معماری ادامه دارد (دکزی، ۱۳۸۳: ۱۰۲). اگر سه نقطه روی یک خط مستقیم باشند نسبت قطعه‌ی بزرگ به قطعه‌ی کوچک برابر نسبت طول قطعه‌ی بزرگ‌تر باشد، می‌گوییم این سه نقطه روی این خط یک تقسیم طلایی به وجود آورده‌اند (ÖZBAYRAKTAR & MÜŞTAK, 2018). ویتروویوس، معمار ایتالیایی، در سده دوم میلادی به همین نسبت هندسی اشاره می‌کند و آن را نسبت لاهوتی می‌خواند. وی می‌گوید: «نسبت لاهوتی نسبتی است که یک پاره‌خط را به دو بخش متناسب تقسیم می‌کند به طوری که نسبت بخش کوچک‌تر به بزرگ‌تر برابر باشد با نسبت بخش بزرگ‌تر به کل پاره‌خط» (شکل ۲، دی کی چینگ، ۱۳۸۰: ۲۵۷). «لوکوربوزیه تحت تاثیر تناسبات طلایی برخی از ویلاهای خود را طراحی و اجرا کرد»، (انصاری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۴۸).

ابعاد تناسبات طلایی نه ایده معماری را مطرح می‌کند و نه طراحی را آموزش می‌دهد. این نسبت فقط ابعاد ریاضی ساختار یک بنا را به عنوان تعریفی از شکل‌گیری معماری خاص بر اساس الزامات پیکربندی یکسان ساماندهی می‌کند (Emre Dinçer & et al, 2017). همچنین به دلیل وجود نسبت‌های طلایی ایده‌های معماری می‌تواند در طول زمان فرم‌های متنوعی همچون بازار سنتی، سراها، تیمچه‌ها و نظایر آن را تولید نماید و به تمدن‌ها اجازه می‌دهد تا سبک‌های مختلف معماری باشکوهی را به دست بیاورند (Pourjafar & et al, 2017).

تناسبات زرین ایرانی: نسبتی است که با اعداد $\sqrt{2}=1/41$ و $\sqrt{3}=1/73$ در ارتباط است و بیشتر در معماری کهن ایران کاربرد داشته است. استاد پیرنیا آن را تناسبات زرین طلایی می‌خواند. از نمونه‌های کاربرد تناسبات زرین طلایی در معماری ایرانی کاخ آپادانا در تخت جمشید (نسبت $1/41$)، کاخ کسری در تیسفون (نسبت $1/73$) و کاخ سروستان (نسبت $1/118$) را می‌توان نام برد (انصاری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۵۳). جهت سهولت در تشخیص تطبیق یا عدم تطبیق ابعاد حیاط با تناسبات مذکور، جدول ۴ تهیه شده است.

جدول ۴- ابعاد و پلان سرهای مورد مطالعه

نام سرا	ابعاد کل سرا			ابعاد حیاط			نسبت حیاط به کل سرا	نسبت حجره به کل سرا	پلان
	طول m	عرض m	مساحت m^2	عرض m	مساحت m^2	مساحت حجره m^2			
سرای گلشن	۷۰/۶۵	۶/۴۰۸	۲۶۷/۲۶	۵۰/۶۱	۳۰/۸۰	۱۵۵۸/۷۸۷	۰/۳۷	۰/۶۳	
سرای فخر	۴۰	۳۰/۶۸	۱۲۲۷/۲	۲۸/۴۱	۲۴/۸۲	۷۱۲/۵۸	۰/۵۸	۰/۴۲	
سرای محمد صادق خان	۵۰/۴۰	۵۰/۳۵	۲۵۳۷/۶۴	۳۰/۷۱	۳۰/۴۷	۹۳۵/۷۳	۰/۳۷	۰/۶۳	

نام سرا	ابعاد کل سرا			ابعاد حیاط			نسبت مساحت حجره به کل سرا	نسبت حیاط به کل سرا	مساحت بارانداز m^2	مساحت حجره m^2	پلان
	طول m	عرض m	مساحت m^2	طول m	عرض m	مساحت m^2					
سرای میرزا کوچک	۴۰	۳۰/۶۰	۱۲۲۴	۲۰/۶۲	۲۰	۴۱۲/۴	۰/۶۶	۰/۳۴	۷۰/۴۰	۸۱۱/۶	
سرای مخلص	۷۰/۹۵	۶۰/۷۱	۴۳۰۷/۳۷	۵۰/۷۱	۴۰/۳۰	۲۰۴۳/۶۱	۰/۵۲	۰/۴۸	ندارد	۲۲۶۳/۷۶	
سرای ملک	۳۰/۹۷	۳۰/۷۲	۹۵۱/۳۹	۲۰	۱۰/۳۷	۲۰۷/۴	۰/۷۸	۰/۲۲	ندارد	۷۴۳/۹۹	
سرای جارچی باشی	۴۰/۵۷	۳۰/۷۲	۱۲۴۶/۳۰	۲۰/۵۸	۲۰/۱۷	۴۱۵/۰۹	۰/۶۶	۰/۳۴	ندارد	۸۳۱/۲۱	
سرای حاج کریم	۴۰/۶۸	۴۰/۱۸	۱۶۳۴/۵۲	۳۰/۲۶	۲۰/۸۶	۶۳۱/۲۲	۰/۶۱	۰/۳۹	ندارد	۱۰۰۳/۳	
سرای خوانساری ها	۳۰/۹۶	۳۰/۴۴	۹۴۲/۴۲	۲۰/۲۶	۱۰/۸۹	۲۲۰/۶۳	۰/۷۶	۰/۲۴	۴۰/۴۳	۷۲۱/۷۹	
سرای تالار	۵۰/۴۷	۵۰	۲۵۲۳/۵	۳۰/۵۵	۲۰/۸۶	۶۳۷/۲۷	۰/۷۵	۰/۲۵	ندارد	۱۸۸۶/۲۳	

تحلیل و بحث

جهت تحلیل نظام‌مند داده‌ها و تطابق آن با برداشت‌های میدانی، نگارندگان به صورت مستقیم ابعاد حیاط سرهای مورد مطالعه را با کنترل و اصلاح پلان‌ها برداشت نموده و در گام بعدی اقدام به ساخت یک اشل تناسباتی کامپیوتری (با استفاده از ترسیم در نرم‌افزار اتوکد و جانمایی بر روی پلان سراها در نرم‌افزار فتوشاپ) نموده که در این اشل رنگ بنفش تناسب ۱/۱۱۸، رنگ آبی تناسب $\sqrt{2}$ ، رنگ قرمز تناسب طلایی (۱/۶۱۸) و رنگ سبز تناسب $\sqrt{3}$ را به نمایش می‌گذارد که هم از نظر محاسبات و هم از نظر ترسیمی می‌توان گفت تا حدود زیادی از ایجاد خطا در تشخیص نوع تناسب اجتناب شده است (جدول ۵).

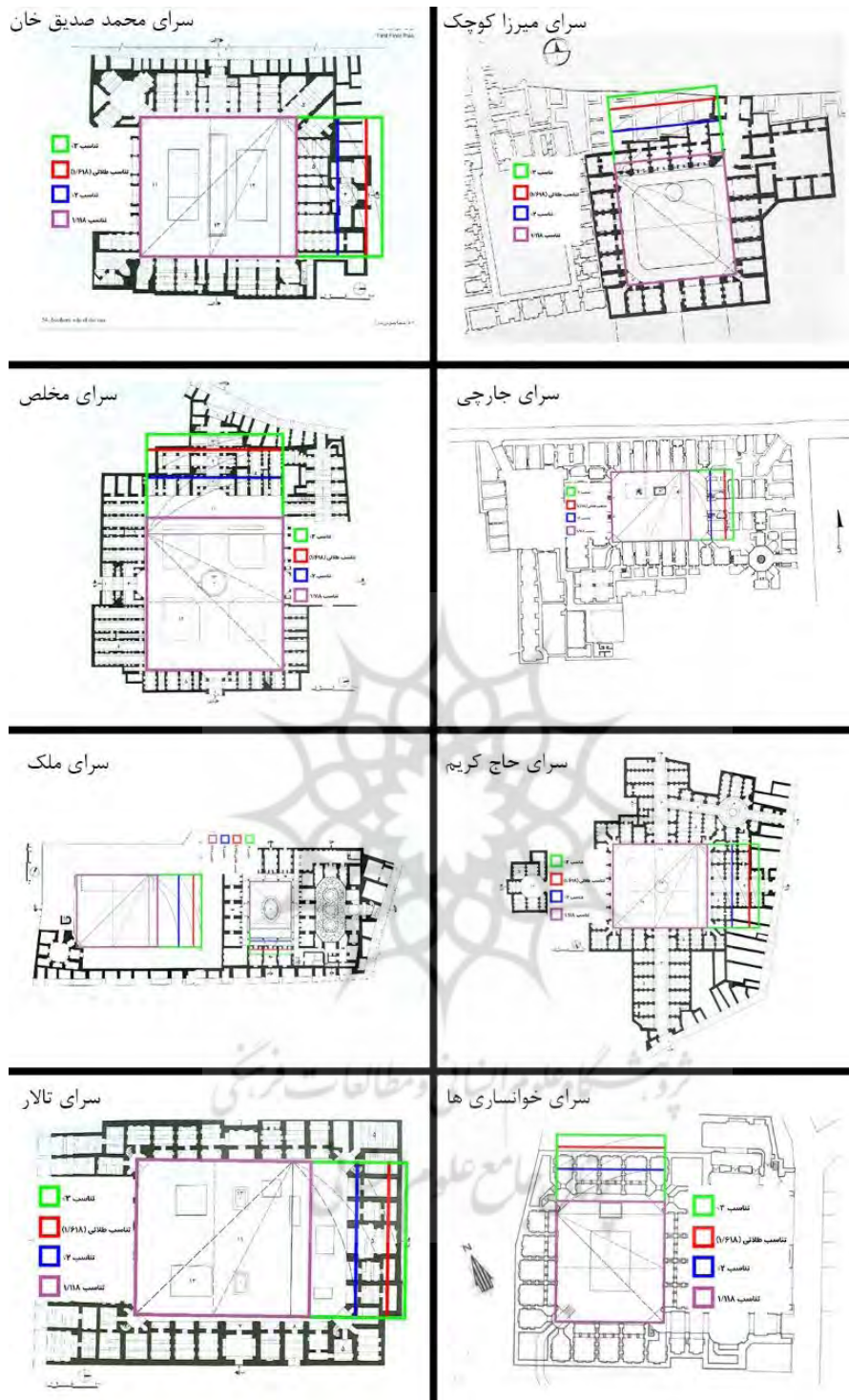
جدول ۵- تناسبات به کار رفته در حیاط سرهای مورد مطالعه با استفاده از ایشل تهیه شده

سرای گلشن

سرای فخر

پیروی ابعاد حیاط سراها از تناسبات $\sqrt{2}$ و $1/118$

مطالعه ابعاد حیاط نسبت به انواع تناسبات در نمونه‌های مورد بررسی نشان می‌دهد که در طول و عرض حیاط از تناسبات طلائی ($1/618$) و تناسب $\sqrt{3}$ استفاده نشده؛ اما حداقل از یکی از تناسب های $\sqrt{2}$ ، $1/118$ استفاده شده است. تنها سرای مخلص به علت کاربری فروش عسل از مقیاس کوچکی برخوردار بوده و از تناسبی پیروی نمی‌کند. لذا می‌توان گفت اکثر سراهای مورد مطالعه دارای حیاط با یکی از تناسبات $\sqrt{2}$ و $1/118$ هستند (جدول ۶).

جدول ۶- بررسی ابعاد حیاط سراها با انواع تناسبات

نام سرا	کاربری	طول m	عرض m	تناسب طلائی	تناسب $\sqrt{2}$	تناسب $\sqrt{3}$	تناسب ۱.۱۱۸
سرای گلشن	پارچه	۴۵/۵۵	۳۰/۸۰	×	✓	×	×
سرای فخر	پارچه	۳۵/۳۵	۲۴/۸۲	×	✓	×	×
سرای محمدصادق خان	پارچه	۳۰/۷۱	۳۰/۴۷	×	×	×	✓
سرای میرزا کوچک	پارچه	۲۰/۶۲	۲۰	×	×	×	✓
سرای مخلص	سنگ تراشی	۵۰/۷۱	۴۰/۳۰	×	×	×	×
سرای جارچی باشی	پنبه و نخ	۲۷/۹۰	۲۰/۱۷	×	✓	×	×
سرای ملک	پنبه و نخ	۲۰	۱۰/۳۷	×	✓	×	✓
سرای حاج کریم	چای و حبوبات	۲۲/۹۵	۲۰/۸۶	×	×	×	✓
سرای خوانساری‌ها	عسل	۲۲/۵۵	۲۰/۲۶	×	×	×	✓
سرای تالار	خرازی	۲۸/۶۰	۲۰/۸۶	×	✓	×	×

متناسب بودن ابعاد حیاط و حجره با کاربری سراها

کاربری‌ها در سراهای بازار اصفهان به صورت کلی شامل فروش پارچه، ادویه، قند و چای، پنبه، حبوبات، عسل، صنایع دستی، زرگری، سنگ تراشی و کالاهای مرتبط با این محصولات بوده است. در جدول ۴ کاربری و تناسبات کلی سراها در نمونه‌های مطالعاتی مورد بررسی، ارائه شده است (جدول ۷).

جدول ۷- کاربری و تناسبات کلی سراها بازار اصفهان

نام سرا	نوع کاربری فعالیت	شکل پلان	توضیحات	نوع ارتباط با مشتری
سرای گلشن سرای فخر سرای محمدصادق خان سرای میرزا کوچک خان	پارچه		مساحت حجره‌ها سراها به حیاط بیشتر است	خرده و عمده فروشی
سرای مخلص	سنگبری		مساحت حیاط سراها به حجره‌ها به دلیل وجود کالاهایی با ابعاد بزرگ و انجام کار عملی بر روی مصالح بیشتر است.	تولیدی
سرای جارچی باشی سرای ملک	پنبه و نخ		سراها دارای حجره‌های بزرگ و حیاط نسبتاً کوچک به دلیل وجود کالاهایی با ابعاد بزرگ است.	عمده فروشی
سرای حاج کریم	قند، چای و ...		حجره‌ها بوسیله راهرو به حیاط متصل شده‌اند.	خرده و عمده فروشی
سرای خوانساری	عسل		سرا دارای مقیاس کوچک است و مساحت حیاط از حجره‌ها کمتر است.	خرده فروشی

تصویر ۳- نسبت مساحت حیاط و حجره‌ها در کاربری‌های متفاوت به کل مساحت زیربنای سراها

حجره متناسب با کالاهایی که در آن عرضه می‌شود، شکل و ابعاد خاصی داشته که دارای انبارها و کارگاه‌هایی نیز هست. ابعاد و تناسبات حجره‌های سرهای مورد مطالعه بر اساس نوع کاربری آن‌ها است. حجره‌ها پررنگ‌ترین نقش را در کاربری، ابعاد و تناسبات سراها داشته‌اند. در حجره‌ها از تناسب طلایی استفاده نشده است. شکل و ابعاد حجره‌ها ارتباط مستقیمی با کاربری آن‌ها دارد. به طور مثال پلان حجره سرا با کاربری خرازی دارای سه قسمت بوده که شامل پیشخوان، حجره و پستو است که نسبت به نوع کاربری آن محل فروش، ساخت و انبار است و یا حجره سرا با کاربری حبوبات دارای پستو یا پیشخوان نیست، زیرا حبوبات نیازمند جای بزرگ برای انبار و فروش مستقیم است. با بررسی به عمل آمده در جدول ۹ می‌توان گفت ابعاد حجره سراها با توجه به کاربری متنوع و متفاوتی که داشتند، از تناسبات مشخصی پیروی نمی‌کردند.

جدول ۸- بررسی ابعاد حجره سراها با انواع تناسبات

نام سرا	نوع کاربری	عرض	طول	$\sqrt{2}$	$\sqrt{3}$	۱.۱۱۸	پلان حجره
سرای جارچی‌باشی / سرای ملک / سرای گلشن / سرای فخر / سرای محمدصادق خان	نخ و پارچه و پنبه	۵	۷	۷/۰۷	۸/۶۶	۵/۵۹	
سرای مخلص	سنگ تراشی	۴	۸	۵/۶۵	۵/۶۵	۴/۴۵	
سرای حاج کریم	چای، قند و حبوبات	۴	۵	۵/۶۵	۵/۶۵	۴/۴۵	
سرای خوانساری	عسل	۴	۶	۵/۶۵	۵/۶۵	۴/۴۵	
سرای تالار	خرازی	۴	۸	۵/۶۵	۵/۶۵	۴/۴۵	

بررسی تناسبات در تقسیم‌بندی ورودی‌ها

در بررسی ارتفاع و عرض ورودی سراها، بیشتر ورودی‌ها از تناسبات نزدیک به $1/118, \sqrt{2}$ و تناسب طلایی استفاده شده و در ورودی سراهای فوق تناسب $\sqrt{3}$ و یا حتی تناسب نزدیک به آن به کار نرفته است.

جدول ۹- بررسی ابعاد ورودی سراها با انواع تناسبات

نام سرا	نوع ورودی	ارتفاع/ عرض	نزدیکی به تناسب طلایی	نزدیکی به تناسب ۱/۲	نزدیکی به تناسب ۱/۱۱۸
سرای گلشن	راهرو مستقیم	۱۷ / ۱۲	×	✓	×
سرای فخر	راهرو مستقیم	۱۱ / ۹	×	×	✓
سرای محمدصادق خان	مستقیم به حیاط	۷ / ۶	×	×	✓
سرای میرزا کوچک	مستقیم پالایه شده	۲۵ / ۱۸	×	✓	×
سرای مخلص	مستقیم به حیاط	۸ / ۷	×	✓	✓
سرای جارچی‌باشی	مستقیم پلکانی	۲۰ / ۸	✓	×	×
سرای ملک	پالایه شده	۷ / ۵	✓	✓	×
سرای حاج کریم	راهرو طولانی	۱۵ / ۱۲	×	✓	×
سرای خوانساری‌ها	مستقیم پالایه شده	۱۵ / ۳	✓	×	×
سرای تالار	مستقیم به حیاط	۱۲ / ۴	✓	×	×

نتیجه گیری

سراهای بازار اصفهان دارای سه فضای اصلی: حیاط، حجره و ورودی هستند. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته از ۱۰ سرای مورد مطالعه بازار اصفهان می‌توان گفت: «تناسبات طلایی و زرین ایرانی به صورت آگاهانه و یا ناآگاهانه در ابعاد حیاط و حجره‌ها و ورودی سراها به کار رفته است». ابعاد حیاط و ورودی اکثر سراهای بازار اصفهان به عنوان مهمترین فضاهای سرا، از تناسبات ۱/۲ و ۱/۱۱۸ پیروی می‌کنند. کاربری سراها از گذشته تاکنون بسیار اهمیت داشته و ساخت‌مایه آن‌ها با پیروی از آن، تغییر می‌کرده است. در کتاب‌های قدیمی می‌توان دید که ذکر شده حجره‌ها با توجه به نوع کالا ساخته می‌شده‌اند و با بررسی سراهای بازار اصفهان مشخص می‌شود که کاربری نقش پر رنگی در طراحی فضاهای قدیمی داشته است. هر چند ابعاد حجره‌ها با توجه به تعدد آن‌ها در بنا و کاربری متنوع و متفاوتی که سراها داشتند از تناسب مشخصی پیروی نمی‌کنند؛ اما می‌توان گفت معمار و استادکار سازنده سراهای بازار اصفهان؛ ابعاد فضاهایی همچون ورودی، حیاط و حجره‌ها را متناسب با کاربری آن‌ها طراحی و اجرا نموده است.

منابع

- امیرخانی، آرین، بقایی، پرهام، و بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۸). بررسی دگرگونی تناسبات حاکم بر تیمچه‌های ایران در دوران قاجار. *هنرهای زیبا*، (۳۷)، ۳۹-۴۸.
- انصاری، مجتبی، اخوت، هانیبه السادات، و تقوایی، علی اکبر. (۱۳۹۰). تحقیقی پیرامون سیر تاریخی سیستم‌های تنظیم تناسبات در معماری با تأکید بر ملاحظات کاربردی و زیبایی‌شناسی. *کتاب ماه (هنر)*، (۱۵۱)، ۴۶-۵۷.
- اهلرز، اکارت. (۱۳۷۷). *شهر شرق اسلامی، مدل و واقعیت*. مترجم: توانا و مؤمنی. مشهد: محمد حسین پاپلی یزدی.
- رضوی فرد، حسین، و پورمند، حسنعلی. (۱۳۹۶). روش شناسی نقد خط نستعلیق. *نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، (۲۰)، ۷۹-۱۰۰.
- پیرنیا، کریم. (۱۳۶۰). «کاربندی، رسمی‌بندی». *فصلنامه اثر*، شماره (۳)، ۶، پژوهشگاه میراث فرهنگی، تهران، ۱۰-۱۰۸.
- جوادی نوده، مهسا، شاهچراغی، آزاده، و عندلیب، علیرضا. (۱۴۰۱). بررسی تناسبات طلایی و اصول هندسی برگرفته از طبیعت در اجزای کالبدی خانه‌های تاریخی (مطالعه‌ی موردی: خانه‌های قاجاری اردبیل). *باغ نظر*، (۱۱۰)، ۳۵-۴۸.
- دکزی، گئورگی. (۱۳۸۳). *ناکارآمدی کرانمند*. مترجم: حمیدرضا کرمی. چاپ اول. تهران: پرچین.
- دی کی چینگ، فرانسیس. (۱۳۶۸). *معماری فرم، فضا، نظم*. مترجم: زهره قره‌گوزلو. چاپ سوم. انتشارات: دانشگاه تهران.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۵۲). *آثار ملی اصفهان*. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- سجاذزاده، حسن، اعتصامیان، رویا، و خزایی، لیلا. (۱۳۹۴). تجلی مفهوم درونگرایی در بازارهای ایرانی. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، (۳) (پیاپی ۸)، ۳۴-۴۵.
- سجادی نائینی، مهدی. (۱۳۸۴). *تاریخ اصفهان*. انتشارات سازمان تفریحی فرهنگی شهرداری اصفهان. چاپ سوم ۱۳۸۷.
- ضیایی نیا، محمدحسن، و هاشمی زرج آباد، حسن. (۱۳۹۵). تناسب طلایی و سیستم تناسبات ایرانی - اسلامی در مسجد جامع قائن. *مرمت و معماری ایران (مرمت آثار و بافت‌های تاریخی فرهنگی)*، (۱۱) ۶، ۸۹-۹۹.

- عطاریان، کورش، مومنی، کوروش، و مسعودی، زهره. (۱۳۹۴). بررسی تناسبات حیاط مساجد دوره صفویه اصفهان. *مطالعات تطبیقی هنر*، ۱۰(۱)، ۶۷-۸۱.
- فرخ یار، حسین. (۱۳۸۶). *بناهای سنتی معماری ایران*. قم: بهمن آرا.
- فرشچی، حمیدرضا، و مجیدی، مرتضی. (۱۴۰۰). بررسی نظام معماری و تناسبات هندسی حیاط مرکزی و جداره های آن در خانه های تاریخی کاشان (مورد مطالعه: ده خانه ی تاریخی دوره ی قاجار شهر کاشان). *فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی*، ۲(۶)، ۹۵-۱۱۲.
- قاسمی سیچانی مریم، شمشیری فائزه. (۱۴۰۲). تحلیل تناسبات هندسی حیاط و نما در خانه‌های تاریخی شهر اصفهان. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۱۱ (۱): ۱۳۶-۱۲۲.
- کرمی دربندی وحید، خزاعی مریم. بررسی و تحلیل تناسبات هندسی آثار قوام‌الدین شیرازی نمونه مطالعاتی "مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد گوهرشاد هرات". *نشریه علمی مرمت و معماری ایران*، ۱۴۰۰، ۱۱ (۲۸): ۳۳-۴۸.
- کریر، راب. (۱۳۸۰). *تناسبات در معماری*. ترجمه محمد احمدی نژاد، چاپ اول. نشر خاک.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۴). *سیک‌شناسی معماری ایران*، تهران: پژوهنده.
- نجفقلی پورکلانتری، نسیم، اعتصام، ایرج، و حبیب، فرح. (۱۳۹۶). بررسی هندسه و تناسبات طلائی در معماری ایران (نمونه مطالعاتی: خانه های سنتی شهر تبریز). *مدیریت شهری*، ۱۶(۴۶)، ۴۷۷-۴۹۱.
- هاشمی زرج آباد، حسن، ضیایی نیا، محمد حسن و قربانی، حمیدرضا. (۱۳۹۴). بازخوانی تحلیل اصول هندسی و تناسب طلایی در مدرسه شوکتیه. *پژوهش‌های باستان شناسی ایران*، ۹(۵)، ۲۰۷-۲۲۲.
- Adhikari, I. M. (2023). Golden Ratio: Construction, Geometry, Beauty, and Diversity. *International Journal of Operational Research/Nepal*, 11(1), 1-14.
- Bonine, Michael. 1989. *Bazar General*. Edited by E. Yarshater. Encyclopaedia.
- Dinçer, A. E., Bektaş, İ., İyican, A. B., & Engin, A. S. (2017). Re-Defining Traditional Bazaar Areas and Shade Structures Via Parametric Design Methods. *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, 5, 103-116.
- Fatemi, E., & Fatemi, A. (2020). Comparative study in traditional bazaars focusing on sensemaking components in order to develop tourism (Case study: Sanandaj and Sulaymaniyah Bazaar). *Journal of Tourism Hospitality Research*, Issue 3, Vol. 7, 1-24.
- Goudarzi, M., Bemanian, M., & Leylian, M. (2020). Geometrical analysis of architectural drawings in the Shah-mosque Isfahan. *Curved and Layered Structures*, 7(1), 68-79.
- Khaslou, M. (2022). Spatial Aspects Affecting the Vitality of An Iranian Traditional Bazaar: The Case of Qazvin Bazaar. *METU Journal of the Faculty of Architecture*, Vol 39, No 2, 47-74.
- Nabi, R. N., Rezaei, N., Zadeh, R. M., & Haghparast, F. (2024). A study on the form contemporary developments of Tabriz leather and shoe Bazaar (marketplace) from the late Qajar to current period. *Frontiers of Architectural Research*, 13(4), 741-763.
- Normohammadzad, H. (2018). Redesigning bazaar physical structure according to its dealing culture structure (Case study: Arab bazaar in Ahvaz city). *International Journal of Architectural Engineering & Urban Planning*, 28(2).
- Osman Khider, Maysa. (2018). Architecture Development and Golden Ratio. *International Journal of Science and Research (IJSR)*, Volume 9, Issue 3, 1208-1216.
- Özbayraktar, M., & Müştak, S. (2018). Evaluation of Traditional Çarşıs (Bazaar) in Urban Cores within the Context of Spatial Quality: The Case of Kapanönü Çarşısı (İzmit/Turkey). *Online Journal of Art & Design*, 6(4).
- Pourjafar, M., Amini, M., Varzaneh, E. H., & Mahdavinjad, M. Role of bazaars as a unifying factor in traditional cities of Iran: The Isfahan bazaar. *Frontiers of Architectural research*, 2014; 3 (1): 10-9.
- Pourjafar, M., Samani, G., Pourjafar, A., & Hoorshenas, R. (2012). Archi-cultural parallel of persian and turkish bazaar along the silk road case studies: Rey, tabriz and istanbul bazaar. Archi-Cultural translations through the silk road. In *2nd International conference, Mukogawa Women's Univ* (pp. 14-16).
- ZEINA, M. A., & AHMED, A. (2022). The Golden ratio and its impact on Architectural design. *International Design Journal*, 12(2), 77-90.

Analyzing the proportions of Isfahan historical bazaar Serras (Focusing on the proportion used in their yard)

*Mehdi Pirhayati**, Assistant Professor of Restoration of Historic Buildings, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-shapur University of Technology, Dezful, Iran

Korosh Momeni, Associate Professor Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-shapur University of Technology, Dezful, Iran

Received: 2025/3/18

Accepted: 2025/7/25

Extended abstract

Introduction: In the Islamic era, the bazaar evolved into a central urban institution integrating religious, social, political, and economic functions. Religious structures such as mosques, madrasas, ḥosayniyyehs, and takiyehs became integral components of its fabric, reflecting its multifunctional civic role. By the Safavid period, the bazaar emerged as the most significant and defining urban element in Iranian-Islamic cities, serving as a hub for public life. Scholars categorize the bazaar into three principal structural components: (1) main and secondary passageways; (2) commercial complexes equipped with storage spaces and temporary accommodations for merchants, such as khans and serās; and (3) commercial units without residential facilities, including timchehs and qaysariyyehs. Collectively, these elements illustrate the bazaar's complex spatial organization and its pivotal cultural and urban significance.

Methodology: This quasi-experimental study uses an inductive approach to examine the geometric and proportional characteristics of courtyards in Isfahan's historical bazaars. Combining library research with fieldwork—such as interviews, on-site observations, and measurements—images were analyzed in AutoCAD and Photoshop to identify the courtyards' key proportional features.

Results: Iranian architectural proportions have remained consistent throughout history, yet architects have applied them through diverse methods adapted to climate, materials, and construction conditions, avoiding imitation and repetition. Despite this long tradition, many historical Iranian buildings have not been examined through precise geometric analysis. Iranian architecture places strong emphasis on aesthetic harmony, using proportion to reflect cosmic order in built form. Geometric studies show that various proportional systems were widely employed in plans, sections, architectural patterns, and structural configurations. Proportion also plays a fundamental role in visual arts and architecture, as most artistic works are created according to, or closely aligned with, a proportional system.

Conclusion: According to surveys of the 10 houses under study, these proportions are used knowingly or unknowingly; what is remarkable is that, in most of these buildings, symmetry also creates proportion. One of the most interesting geometric features of many historical buildings is the presence of Iranian proportions in them. Based on this, the use of Serras was very important in the old days, and the construction of materials was changed based on the type of use. According to the statements in the books, it can be seen that the cells were built according to the type of goods, and by examining the halls of Isfahan bazaar, we can prove the claim that the use played a prominent role in the old spaces.

Keywords: Bazaar, Isfahan, Serra, proportions, courtyard.